

INTELLEKTUAL KOMPETENTLIKNI SHAKLLANTIRISH SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING PEDAGOGIK SHARTLARI

Yusupova Xilola Karimjonovna

Kasb ta'limini rivojlantirish instituti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Tezida pedagogika texnikumi o'quvchilarida intellektual kompetentlikni shakllantirish samaradorligini oshirishga yo'naltirilgan pedagogik shart-sharoitlar tizimi tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi – kasbiy ta'lim sharoitida intellektual kompetentlikni samarali shakllantirish uchun zaruriy va yetarli pedagogik shart-sharoitlarni ilmiy asoslash hisoblanadi. Ilmiy adabiyotlarni qiyosiy tahlil qilish, normativ-huquqiy hujjatlarni o'rganish va kontent-tahlil usullari asosida to'rtta o'zaro bog'liq pedagogik shart – tashkiliy, mazmuniy, metodik va texnologik – aniqlandi. Aniqlangan shart-sharoitlar yaxlit tizim sifatida intellektual kompetentlikning kognitiv, operatsional, refleksiv va motivatsion komponentlarini muvofiqlashtirgan holda rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: intellektual kompetentlik, pedagogik shart-sharoit, pedagogika texnikumi, kasbiy ta'lim, kompetensiyaviy yondashuv, dual ta'lim, kognitiv komponent, refleksiv komponent, motivatsion komponent, faol o'qitish metodlari, raqamli ta'lim muhiti, maktabgacha ta'lim tarbiyachisi.

XXI asr bilimlar iqtisodiyotiga o'tish jarayonida kasbiy ta'lim muassasalarida o'quvchilarning intellektual salohiyatini maqsadli shakllantirish masalasi alohida ahamiyat kasb etmoqda. Zamonaviy mehnat bozori mutaxassislardan nafaqat tor kasbiy bilim va ko'nikmalarni, balki muammolarni mustaqil hal qilish, axborotni tanqidiy tahlil qilish, o'z faoliyatini refleksiv boshqarish va doimiy o'z-o'zini rivojlantirish qobiliyatlarini talab qiladi. Mazkur talablar majmui pedagogika fanida intellektual kompetentlik tushunchasi orqali ifodalanmoqda va kasbiy ta'limning yangi paradigma asosida qayta qurilishini taqozo etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son «2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida»gi Farmoni [1] hamda 2024-yil 16-oktyabrdagi PF-158-son Farmoni [2] kasbiy ta'limda malakali kadrlar tayyorlashning yangi standartlarini, shu jumladan intellektual kompetentlikni shakllantirishning o'quv-me'yoriy asoslarini belgilaydi. Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 26-fevraldagi 106-son qarori bilan tasdiqlangan dual ta'lim dasturi [3] esa nazariy o'qitish va amaliy faoliyatni o'zaro bog'lash imkonini berib, intellektual kompetentlikni rivojlantirish uchun qulay shart-sharoit yaratadi. Biroq amaliyotda intellektual kompetentlikni shakllantirish jarayonining nazariy-metodologik asoslari, ayniqsa pedagogika texnikumlari sharoitida, yetarlicha tadqiq

qilinmagan; bu kabi muassasalarda an'anaviy bilim-uzatuvchi yondashuv hamon ustunlik qilib, o'quvchilarda mustaqil fikrlash, refleksiya va kasbiy motivatsiyani izchil rivojlantiruvchi pedagogik shart-sharoitlar tizimi to'liq shakllanmagan.

Yuqoridagilarni hisobga olgan holda, ushbu tadqiqotning maqsadi – pedagogika texnikumi o'quvchilarida intellektual kompetentlikni samarali shakllantirish uchun zaruriy va yetarli pedagogik shart-sharoitlarni nazariy jihatdan asoslash, ularning o'zaro bog'liqligini tizimli tarzda ko'rib chiqish va ilmiy adabiyotlardagi mavjud bo'shliqni to'ldirish hisoblanadi.

Intellektual kompetentlik muammosi pedagogika va psixologiya fanlarida turli yondashuvlar asosida o'rganilgan. M.A.Xolodnaya [4] kognitiv tajriba nazariyasini ishlab chiqib, intellektual kompetentlikni bilimlarni egallash, tizimlashtirish va qo'llashning yaxlit ko'rinishi sifatida talqin etgan. L.S.Vygotskiy [5] tomonidan asoslangan «proksimal rivojlanish zonasi» konsepsiyasi intellektual rivojlanishning ijtimoiy-pedagogik mexanizmlarini ochib bergan va o'quv muhitining maqsadli loyihalashtirilishi zarurligini ta'kidlagan. R.J.Sternberg [6] uchlamchi intellekt nazariyasida analitik, ijodiy va amaliy intellektning yaxlitligi haqidagi ta'limotni rivojlantirgan, J.Raven [7] esa kompetentlikni shaxsning real hayotiy vaziyatlarda samarali harakat qilish qobiliyati sifatida ta'riflagan.

Pedagogik shart-sharoit tushunchasining nazariy talqinida V.I.Andreev [8] uni didaktik maqsadlarga erishish uchun maqsadli tanlab olingan mazmun, metod va shakllar yig'indisi sifatida ta'riflagan. O'zbekiston pedagog olimlaridan N.A.Muslimov [9] kasb-hunar ta'limi kontekstida pedagogik shart-sharoitni tor va keng ma'noda farqlash kerakligini asoslagan. O'.Q.Tolipov va M.Usmonboyeva [10] esa pedagogik shart-sharoitni «kompetentlikka asoslangan ta'lim natijalariga erishish uchun zarur bo'lgan ichki va tashqi omillar majmui» sifatida belgilaganlar. Xorijiy tadqiqotlardan R.M.Ryan va E.L.Decining o'z-o'zini belgilash nazariyasi [11] intellektual faollik uchun muxtorlik, kompetentlik hissi va bog'liqlik tamoyillarining zaruriylikini isbotlagan.

O'zbekistonda Sh.A.Abduraxmonova bo'lajak o'qituvchilarning intellektual ko'nikmalarini multimedia texnologiyalari asosida rivojlantirishga oid tadqiqotlar olib borgan, D.U.Qo'chqorov [12] raqamli iqtisodiyot sharoitida intellektual salohiyat va boshqaruv kompetensiyalari tizimini ishlab chiqqan, U.X.To'rakulov esa bo'lajak o'qituvchilarning intellektual faoliyatga tayyorgarligi masalasini tadqiq etgan. Mazkur tadqiqotlar intellektual kompetentlikning umumiy nazariy asoslarini boyitgan bo'lsa-da, o'rta kasbiy ta'lim – xususan, pedagogika texnikumi – sharoitida intellektual kompetentlikni shakllantirishning maxsus pedagogik shart-sharoitlari tizimli tarzda asoslab berilmagan. Mavjud tadqiqotlar asosan oliy ta'lim muassasalari talabalariga yo'naltirilgan, maktabgacha ta'lim tarbiyachisi ixtisosligini o'rganayotgan texnikum o'quvchilari uchun pedagogik shart-sharoitlarning yaxlit tizimi esa ilmiy adabiyotda

yetarlicha o'rganilmagan. Aynan shu bo'shliqni to'ldirish ushbu tadqiqotning ilmiy yangiligini belgilaydi.

Tadqiqotda sifatli (kvalitativ) yondashuvga asoslangan nazariy-metodologik tahlil qo'llanildi. Ma'lumotlar bazasi sifatida quyidagi manbalar tahlil qilindi: O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni, Prezident Farmonlari va Vazirlar Mahkamasi qarorlari (jami 7 ta normativ hujjat); 40110104 – Maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachisi mutaxassisligi kasbiy standarti; intellektual kompetentlik va pedagogik shart-sharoitlar muammosiga oid mahalliy va xorijiy ilmiy adabiyotlar (162 manba); pedagogika texnikumlari o'quv rejalari va dasturlari. Asosiy tahlil usullari sifatida tizimli tahlil (pedagogik shart-sharoitlarni yaxlit tizim sifatida ko'rib chiqish), qiyosiy tahlil (turli ilmiy maktablar yondashuvlarini taqqoslash), kontent-tahlil (normativ hujjatlar va ilmiy manbalardan kalit tushunchalarni ajratib olish) hamda umumlashtirish va tasniflash usullari qo'llanildi.

O'tkazilgan nazariy tahlil natijasida intellektual kompetentlik mazkur tadqiqotda «pedagogika texnikumi o'quvchisining bilimlar tizimini mustaqil qurishga, ularni kasbiy-pedagogik vaziyatlarda ongli va ijodiy tatbiq etishga, o'z intellektual faoliyatini reflektiv nazorat qilishga va bilish-kasbiy motivatsiyasini faollashtirish asosida doimiy ravishda o'z-o'zini rivojlantirishga qodir bo'lgan integral shaxsiy kasbiy xususiyat» sifatida ta'riflandi. Ushbu kompetentlikning to'rt komponentli tuzilishi – kognitiv, operatsional, reflektiv va motivatsion – ilmiy asoslandi. Pedagogik shart-sharoit esa «o'qituvchilar tomonidan maqsadli loyihalashtirilgan va amalga oshirilgan, o'quv jarayonining tashkiliy, mazmuniy, metodik va texnologik jihatlarini qamrab oluvchi ta'lim holatlarining yaxlit tizimi» sifatida belgilandi.

Tadqiqot davomida intellektual kompetentlikni samarali shakllantirish uchun to'rtta zaruriy va yetarli pedagogik shart-sharoit aniqlandi. Birinchi – tashkiliy shart – intellektual rivojlantiruvchi o'quv muhitini yaratishni nazarda tutadi. L.S.Vygotskiyning [5] proksimal rivojlanish zonasi nazariyasiga asoslangan ushbu shart muammoli vaziyatlar ustunligi, kooperativ o'rganish, kasbiy real vaziyatlarni o'quv jarayoniga kiritish va xavfsiz intellektual risk olish muhitini ta'minlashni qamrab oladi. Tashkiliy shart qolgan uchta shart uchun zaruriy zamin yaratadi va ularning samaradorligini tubdan belgilaydi.

Ikkinchi – mazmuniy shart – o'quv mazmuniga intellektual kompetentlikni rivojlantirishga yo'naltirilgan vazifalar tizimini integratsiyalashga xizmat qiladi. Ushbu shart turli darajali topshiriqlar (reproduktiv, produktiv va ijodiy), maktabgacha ta'lim tashkilotlarining real kasbiy vaziyatlaridan olingan misollar va loyiha ishlarini o'z ichiga oladi. Mazmuniy shart intellektual rivojlanish uchun pedagogik material taqdim etadi va boshqa shartlarning ishchi maydonini belgilaydi.

Uchinchi – metodik shart – muloqot, munozara va refleksiyaga asoslangan faol o'qitish texnologiyalarini tizimli qo'llashni taqozo etadi. Bu shart kontekstida case-

study, peer-learning, muammoli ta'lim, guruhli loyihalar va simulyatsiya usullari qo'llaniladi. A.M.Matyushkin tomonidan asoslangan muammoli vaziyatlar nazariyasi va D.Shonning reflektiv amaliyotchi konsepsiyasi metodik shartning ilmiy asosini tashkil etadi. Metodik shart o'quvchining passiv ob'ektdan faol sub'ektga aylanishini ta'minlovchi mexanizmni shakllantiradi.

To'rtinchi – texnologik shart – raqamli vositalar va dual ta'lim muhitida intellektual faollikni rag'batlantirishga qaratilgan. AKT integratsiyasi, raqamli portfolio, monitoring tizimi va dual amaliyot (maktabgacha ta'lim tashkilotlarida) ushbu shartning asosiy ko'rsatkichlari hisoblanadi. Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 26-fevraldagi 106-son qarori [3] bilan tasdiqlangan dual ta'lim dasturi pedagogika texnikumlarida nazariy o'qitish va amaliy faoliyatni o'zaro bog'lash imkonini berib, intellektual kompetentlikning kognitiv-reflektiv (muassasada) va operatsional-motivatsion (tarbiyachilik amaliyotida) komponentlarini muvozanatli rivojlantirish uchun qulay zamin yaratadi.

Tahlil natijalari aniqlangan to'rtta shart-sharoit bir-biridan ajralgan holda emas, balki yaxlit tizim sifatida faoliyat ko'rsatishini ko'rsatdi. Shart-sharoitlar o'rtasida ierarxik bog'liqlik mavjud: tashkiliy shart boshqa uchta shart uchun zamin yaratadi; mazmuniy shart material taqdim etadi; metodik shart material bilan ishlash usullarini belgilaydi; texnologik shart esa jarayonni zamonaviy muhitga ko'chirib, monitoring va teskari aloqani ta'minlaydi. Shart-sharoitlarni qisman qo'llash faqat qisman natija beradi: masalan, faqat texnologik shart qo'llanganda motivatsion komponent rivojlanishi mumkin, lekin reflektiv komponent sust qoladi. Ushbu xulosa P.K.Anoxinning funksional tizimlar nazariyasidagi «tizim hosil qiluvchi omil» tamoyiliga to'liq mos keladi va pedagogik shart-sharoitlar tizimini «zaruriy va yetarli» toifasida ko'rib chiqishni taqozo etadi. Olingan natijalarning amaliy tatbiqi pedagogika texnikumlarida o'quv-tarbiya jarayonini takomillashtirish, dual ta'lim mexanizmlarini optimallashtirish va bo'lajak maktabgacha ta'lim tarbiyachilarining kasbiy tayyorgarligini sifat jihatidan oshirish imkonini beradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, pedagogika texnikumi o'quvchilarida intellektual kompetentlikni samarali shakllantirish to'rtta o'zaro bog'liq pedagogik shart-sharoit – tashkiliy, mazmuniy, metodik va texnologik – ning yaxlit tizim sifatida amalga oshirilishini taqozo etadi; ushbu shartlar intellektual kompetentlikning kognitiv, operatsional, reflektiv va motivatsion komponentlarini bir vaqtda va muvozanatli ravishda rivojlantirish imkonini beradi.

Olingan natijalar asosida quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi: birinchidan, pedagogika texnikumlarida intellektual rivojlantiruvchi o'quv muhitini yaratish maqsadida muammoli vaziyatlar, kooperativ o'rganish va peer-learning texnologiyalarini o'quv jarayoniga tizimli ravishda joriy etish lozim; ikkinchidan, o'quv mazmunini uch darajali (reproduktiv, produktiv, ijodiy) intellektual vazifalar tizimi

bilan boyitish va ularni 40110104 mutaxassisligi kasbiy kompetensiyalari bilan to'liq korrelyatsiyalash zarur; uchinchidan, faol va dialogik o'qitish metodlarini (case-study, simulyatsiya, loyiha metodi, refleksiv amaliyot) izchil qo'llash va o'qituvchilarning bu sohadagi malakasini muntazam oshirish kerak; to'rtinchidan, raqamli portfolio, AKT vositalari va dual amaliyotni birlashtirgan integrativ texnologik muhitni yaratish va uning samaradorligini muntazam monitoring qilish maqsadga muvofiqdir. Kelajakdagi tadqiqotlar yo'nalishi sifatida aniqlangan pedagogik shart-sharoitlar tizimi asosida intellektual kompetentlikni shakllantirishning integrativ pedagogik modelini empirik sinovdan o'tkazish, statistik usullar yordamida samaradorlik darajasini aniqlash va boshqa kasbiy ta'lim mutaxassisliklariga moslashtirish imkoniyatlarini o'rganish belgilanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son «2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida»gi Farmoni // Lex.uz.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 16-oktyabrdagi PF-158-son «Kasbiy ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni // Lex.uz.
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 26-fevraldagi 106-son «Dual ta'limni tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori // Lex.uz.
4. Холодная М.А. Психология интеллекта: парадоксы исследования. – СПб.: Питер, 2002. – 272 с.
5. Выготский Л.С. Педагогик психология / Tarj. – Toshkent: O'qituvchi, 1991. – 400 b.
6. Стернберг Р.Д. Триархическая теория интеллекта // Иностранная психология. – 1996. – № 6. – С. 54–61.
7. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация. – М.: Когито-Центр, 2002. – 396 с.
8. Андреев В.И. Педагогика высшей школы: инновационно-прогностический курс: учебное пособие. – Казань: Центр инновационных технологий, 2006. – 500 с.
9. Muslimov N.A. Bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarini kasbiy shakllantirishning nazariy-metodik asoslari: ped. fan. d-ri diss. – Toshkent, 2007. – 315 b.
10. Tolipov O'.Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiya: nazariya va amaliyot. – Toshkent: Fan, 2005. – 205 b.
11. Ryan R.M., Deci E.L. Self-Determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation, Social Development, and Well-Being // American Psychologist. – 2000. – Vol. 55, № 1. – P. 68–78.
12. Qo'chqorov D.U. Raqamli iqtisodiyot sharoitida rahbar kadrlarning intellektual salohiyatini va boshqaruv kompetensiyalarini takomillashtirish: ped. fan. d-ri (DSc) diss. – Toshkent, 2025. – 253 b.